
Cultuurhistorisch onderzoek

Raaphorstlaan te Wassenaar

- eindconcept -

BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN

Cultuurhistorisch onderzoek

Raaphorstlaan

te Wassenaar

- eindconcept -

SB4

**BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN**

Colofon

© 2011, SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen te Wageningen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij op papier of digitaal, zonder voorafgaande toestemming van de opdrachtgever, in overleg met SB4. In geval van publicatie, geheel of gedeeltelijk, van dit als intern rapport bedoelde document, is het noodzakelijk om auteursrechten, copyright, publicatierechten en/of andere rechten te regelen met SB4 of andere partijen.

De afbeeldingen in dit rapport zijn gemaakt door SB4 (2011), tenzij de bronvermelding anders aangeeft.

Tekst en opmaak: SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen
ir. C.H.P.M. van Dam, ir. E.M.J. Blok
Costerweg 1-N
6702 AA Wageningen
www.sb4.nl

Projectnummer: 7780

Opdrachtgever: J.N. Reus

Versie: eindconcept, 11 april 2011.

Voorkant rapport: Onverhard pad tussen de 'veldjes' en struweel.

Achterkant rapport: Aanzicht van het complex in de Veenzijdse Polder.

INHOUD.

INLEIDING	5
1. BESCHRIJVING ONDERZOEKSGBIED	7
2. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS	9
2.1. Regionale ontwikkeling	9
2.2. Ontwikkeling afzanderij aan de Raaphorstlaan	13
2.3. Ontwikkeling omgeving Jachtopzichterswoning	27
3. CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING	35
3.1. Afzanderij	35
3.2. Complex Jachtopzichterswoning en erf	35
4. CONCLUSIE	37
BRONNEN	43

INLEIDING.

Aan de Raaphorstlaan te Wassenaar bevindt zich thans een paardenstalling (manege) en een kleine kilometer verderop ligt een clustertje van huizen en schuren verscholen in een bosperceel temidden van de open polder. Beide terreinen hadden in het verleden geen enkele relatie met elkaar, tot de sloop van het complex in de polder als voorwaarde werd gesteld om een woning te mogen bouwen op de plaats van de manege.

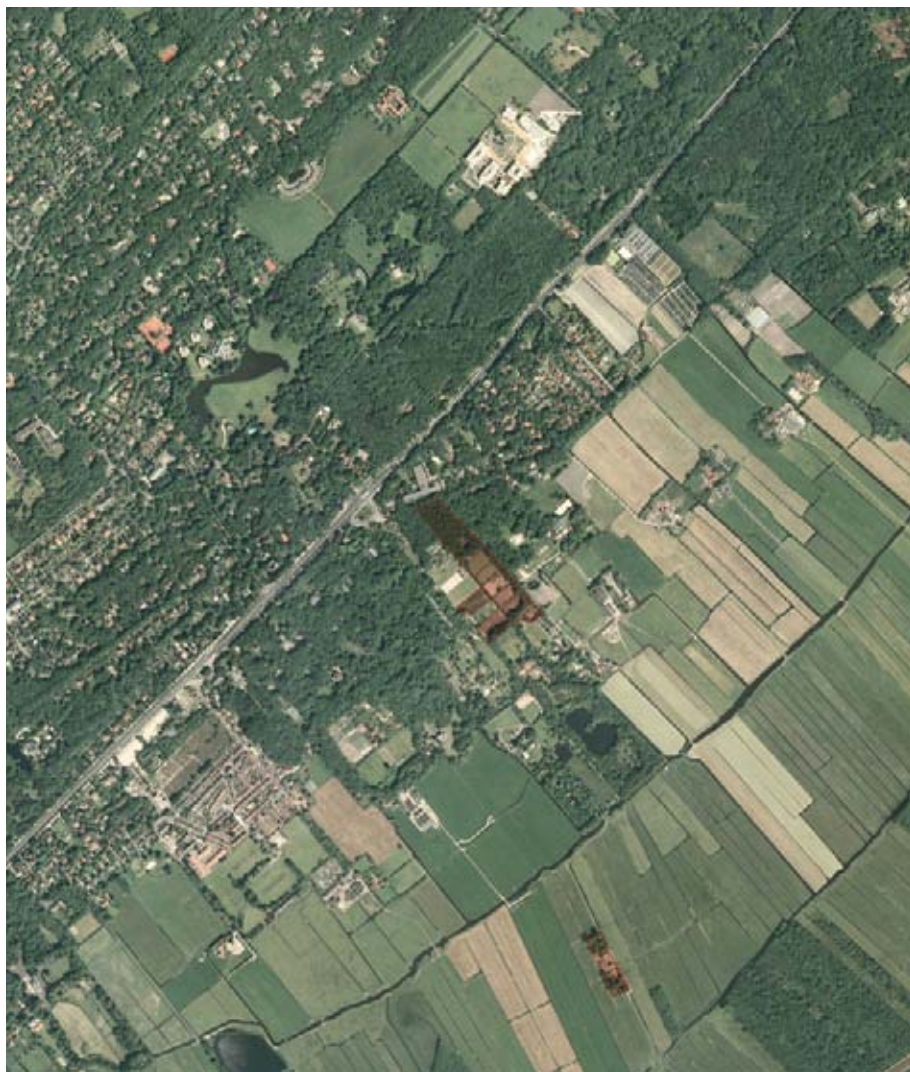
Aanleiding voor voorliggende rapportage vormt het verzoek van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed van de gemeente Wassenaar (d.d. 22-11-2010) om naast reeds opgestelde planadviezen beide gebieden in een cultuurhistorische context te plaatsen en in relatie te brengen met de regionale geschiedenis. Gevraagd werd naar inzicht in de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van beide terreinen, de ruimtelijke karakteristieken en de nog aanwezige historische relictten, alsmede richtinggevende uitspraken ten aanzien van de voorgenomen herontwikkeling. Om de vraagstelling te preciseren heeft afstemming plaatsgevonden met de heer M. van Leeuwen van de gemeente Wassenaar.

SB4, Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen is door eigenaar van het terrein bij Raaphorstlaan 19d, de heer J. Reus, benaderd om het cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren. Daartoe is een bezoek gebracht aan beide terreinen op 1 maart 2011 en zijn literatuur, internet, historische kaarten, kadaster en archieven geraadpleegd om een beeld te krijgen van de historische en huidige situatie van beide terreinen en hun omgeving. Op basis hiervan is een cultuurhistorische waardering opgesteld en worden aanbevelingen gedaan.

Voorliggend rapport is opgesteld door ir. Kees van Dam (landschapsarchitect) en ir. Eric M.J. Blok (landschapsarchitect en tuinhistoricus), beide werkzaam bij SB4.

Wageningen, april 2011

SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen

Luchtfoto met een aanduiding van de onderzoeksgebieden.
(Bron ondergrond: maps.live.nl).

^ Luchtfoto van het onderzoeksgebied rondom
Raaphorstlaan 19d. (Bron ondergrond: maps.
live.nl).

Luchtfoto van het onderzoeksgebied rondom
Raaphorstlaan 36-38.
(Bron ondergrond: maps.live.nl).

1. BESCHRIJVING ONDERZOEKSGBIED

Korte oriëntatie

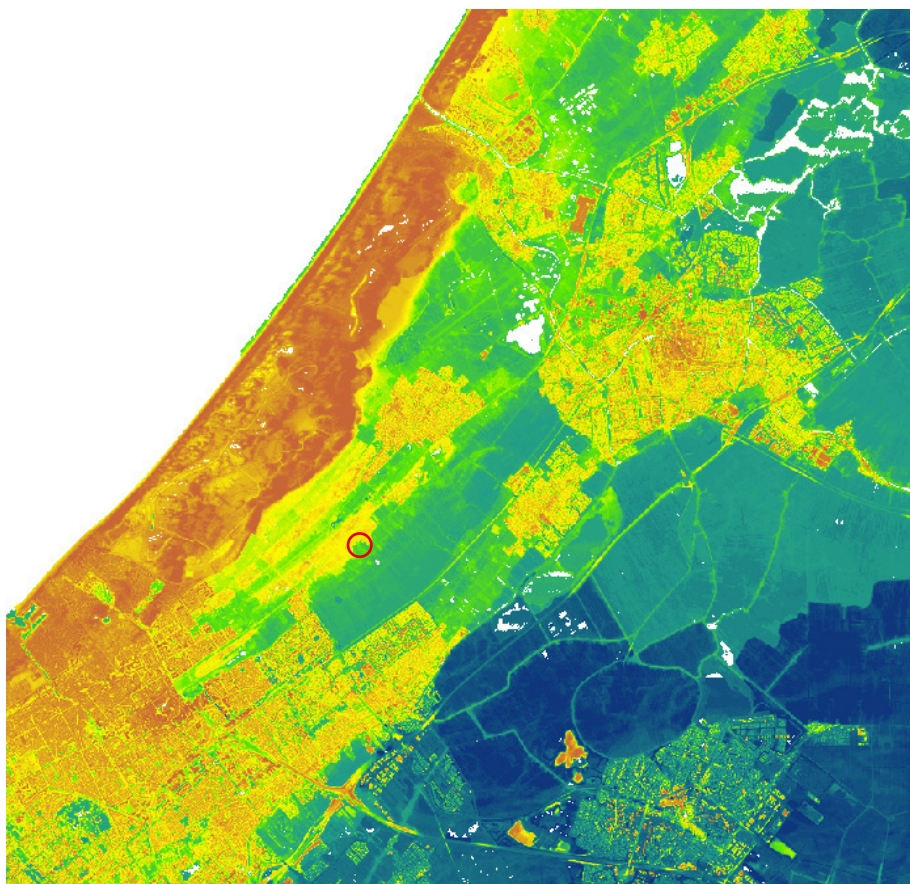
Het onderzoek omvat twee deelgebieden, die qua historie niet aan elkaar gerelateerd zijn. De omgeving van Raaphorstlaan 19d ligt nabij de aantakking van de Raaphorstlaan op de Rijksweg. Het deel van het terrein aan de Raaphorstlaan omvat verwilderd bos met een vervallen vakantiewoning. Het terreindeel ten zuidoosten daarvan bestaat uit lager gelegen, door beukenhagen gescheiden veldjes en wordt door een paardenmanege gebruikt. De gebouwen van deze manege bevinden zich aan het eind van een onverhard pad, dat langs de veldjes loopt. De reguliere ontsluiting van de manege vindt over een verharde weg langs huisnummers 29, 26 en 27 plaats.

Het tweede onderzoeksgebied is een complex van bebouwing en beplanting in de verder grotendeels open Veenzijdse Polder. Op het terrein staan een dubbele en een enkele woning, alsmede verschillende agrarische bijgebouwen. De beplanting maakt een gesloten indruk, maar varieert sterk qua ouderdom en verwildering. De ontsluiting verloopt via een gedeeltelijk verhard pad vanaf de Raaphorstlaan, langs huisnummers 32 tot en met 35.

Op beide terreinen bevinden zich geen van rijkswege of gemeentelijk beschermde monumenten. Zij vallen wel binnen het Beschermd Dorpsgezicht “Landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam”.

In haar beleid streeft de gemeente naar versterking van de landschappelijke kernkwaliteiten. Relevante kernkwaliteiten voor het onderzoeksgebied zijn:

- kustlandschap met opeenvolging van zeereep, jonge duinen, strandwallen en strandvlakten, en de achterliggende polders (veenweidegebied en droogmakerijen);
- buitenplaatsenlandschap met oude ridderhofsteden, landgoederen, buitenplaatsen en villa's;
- het open polderlandschap met afwateringssysteem (centrale tochtsloot, molensloot), agrarische erven en geriefhoutbosjes;
- overgang en contrast van besloten strandwallen en open, waterrijke polders, met zichtbare hoogteverschillen.

Uitsnede van de Actuele Hoogtekaart van Nederland (AHN). Het onderzoeksgebied is aangegeven met een rode cirkel. De hoge duinen (oranje) en de lage droogmakerijen (blauw) steken duidelijk af. De strandwallen waarop Den Haag en Wassenaar zijn gelegen (geel) liggen parallel aan de jonge duinen. (Bron: www.ahn.nl).

Uitsnede van de kaart "t Hooge Heemraedschap van Rhymland" uit 1746 door Melchior Bolstra, naar een kaart van J.J. Douw en S.P. van Brouckhuijsen uit 1647 en bijgewerkt in 1687. (Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, nr. A-4493).

Uitsnede van de kaart van het hoogheemraadschap van Rijnland door Floris Balthasars uit 1615. (Bron: Hoogheemraadschap Rijnland, nr. A-4074).

2. ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS

2.1 Regionale ontwikkeling.

In de ontstaansgeschiedenis van de gemeente Wassenaar is de natuurlijke ondergrond in hoofdzaak bepalend geweest. Parallel aan de kustlijn en de achterliggende jonge zeeduinen liggen twee strandwallen. Op deze strandwallen ontwikkelden zich zo'n 5000 jaar geleden de zogenaamde oude duinen, terwijl in tussenliggende strandvlakten de situatie natter was zodat vanuit moerassen veen werd gevormd ¹.

Vanaf de 7e eeuw vond landbouwkundige ontginning van de strandwallen plaats, vanuit hoven die bestonden uit een hoofdboerderij en een aantal bijbehorende pachtboerderijen ². Door de ontginning namen akkers en heide geleidelijk de plaats in van het bos, waardoor aan het eind van de 13e eeuw het bos vrijwel van de strandwallen was verdwenen. Op de strandwallen lag tevens de belangrijkste infrastructuur en kunstmatige dammen door de tussenliggende, nattere vlakten verbonden de strandwallen. Het tracé van de Rijksstraatweg is de doorgaande verbinding over de duinrug; de Stoeplaan en Lange Kerkdam zijn nog bestaande dwarsverbindingen.

De lagere strandvlakten werden vanaf de Middeleeuwen in cultuur gebracht en ingericht als weiland. Daarbij werden de boerderijen veelal op de overgang tussen de hogere gronden, waar de akkers lagen, en de lagere weilanden gesitueerd. In de enige standvlakte tussen de strandwallen van Den Haag-Wassenaar en Voorburg-Leidschendam-Voorschoten werden verschillende omgrachte kastelen gebouwd, zoals Persijn (ca. 1550 gesticht), Duivenvoorde (in 1226 vermeld), Ter Horst (ca. 1200), Raaphorst (13e eeuw gesticht) en Zuidwijk (voor ca. 1420 gesticht).

Aantrekkingskracht van het gebied op welgestelden

Vanaf de tweede helft van de 16e eeuw vonden welgestelde Haagse families buitenverblijven in het binnenduingebed tussen Den Haag en Wassenaar. Aanvankelijk werd vaak een herenkamer bij een bestaande boerderij gebouwd, zoals het geval was bij De Paauw (voor 1556), Voorlinden (voor 1693)

en Eikenhorst (ca. 1665). Later ontwikkelden deze hofsteden zich tot representatie landhuizen. Met name de bouw van Huis ten Bosch door stadhouder Frederik Hendrik van Oranje-Nassau vanaf 1645 vormde een impuls voor de bouw van nieuwe buitenhuizen. Bij deze buitens werden grote parkbossen aangelegd, waardoor het boomloze, agrarische landschap weer meer bos kreeg. Voorbeelden van uitgebreide buitenplaatsen met formele parkaanleg zijn Rijksdorp (1663), Clingendael (1680) en Duinrell (1681).

In de 18e eeuw vindt een volgende bouw golf van buitenplaatsen plaats, waarbij boerenerven worden omgevormd tot grote en representatieve landhuizen. Zo worden Backershagen (ca. 1730), Oud-Clingendael (1768), Oud-Wassenaar (ca. 1770), en Rust en Vreugd (na 1760) gebouwd bij opgekochte of geërfde boerderijen. Aan het eind van de 18e eeuw werden de parken steeds vaker omgevormd naar de dan opkomende landschappelijke tuinstijl, welke zich in de 19e eeuw op vrijwel alle buitenplaatsen manifesteert in de vorm van slingerende wandelpaden en vijvers, alsmede benutting van de hoogteverschillen en panoramische vergezichten. Onder leiding van vooraanstaande tuinarchitecten zoals de familie Zocher en C.E.A. Petzold werden onder meer De Paauw (ca. 1800-1840), Voorlinden (1834), Langenhorst/Beukenhorst (ca. 1850) en 'De Horsten', het complex van buitenplaatsen dat prins Frederik van Oranje-Nassau had aangekocht (ca. 1850), aangepast.

De Veenzijdse Polder

De met veenopgevulde strandvlakte werd in de Middeleeuwen ontgonnen (12e-14e eeuw). Aanvankelijk vond de afwatering op natuurlijke wijze via sluisjes plaats en was de bodem zodanig ontwaterd dat akkerbouw tot de mogelijkheden behoorde. Echter, door inklinking en oxidatie van het veen verslechterde de ontwatering en was enkel weidebouw nog mogelijk. In de Veenzijdse Polder wordt tussen 1651 en 1674 een nieuw systeem ingericht om het water af te voeren, waarbij een windmolen het water vanuit de Molenwetering uitsloeg op de centrale Veenwatering. Deze molen stond in het verlengde van de insteekweg vanaf de Raaphorstlaan naar huisnummer 22. De Veenwatering fungeerde naast tochtsloot ook als vaarverbinding.

Vanwege de gunstige ligging kwamen de boerderijen op de overgang van de strandwal naar de strandvlakte te liggen, waar een optimale situering ten opzichte van de bouw- en weilanden was. Door middel van lange insteekwegen was elke boerderij afzonderlijk verbonden met de hoofdweg op de strandwal. De eerste vestiging van agrarische bedrijven op deze lijn gaat vermoedelijk

¹ Meurs, P., M. Steenhuis, Regioprofielen cultuurhistorie Zuid-Holland, topgebied 4: Den Haag/Wassenaar, Urban Fabric & Steenhuis stedenbouw/landschap, Provincie Zuid-Holland, Den Haag, 2010.

² Bookelman, J., C. Scheffer, MIP Wassenaar, 's-Gravenhage, 1994. Markus, W.C., C. van Wallenburg, Bodemkaart van Nederland, Schaal 1:50.000, Toelichting bij de kaartbladen 30 West en 30 Oost 's-Gravenhage, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1982.

Vogelvluchtfoto van de boerderijen Duinrust en Bee-restein, door Slagboom en Peeters, oktober 1985. De foto geeft de vooruitgeschoven positie van de hoeves met insteekwegen, op de overgang van hoog naar laag (te zien aan de dichtheid van het slotenstelsel), goed weer. (Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

De ligging van boerderijen (rode cirkels) en landhuizen of villa's (blauwe ster) ten opzichte van de terreinhoogte. De boerderijen liggen buiten de strandwal, op de overgang naar de lager gelegen strandvlakte. De landhuizen en villa's liggen vrijwel allemaal op de strandwal. De lager gelegen positie van Oud-Clingendaal valt op, maar is verklaarbaar door het ontstaan vanuit een boerderij. De bebouwing aan Raaphorstlaan 22, 28 en 34 is vanuit voormalige boerderijen ontstaan (onderbroken rode cirkels). De relatief recent gebouwde villa Alpina valt buiten de strandwalzone, net als het merendeel van de bebouwing van het voormalige dierenpark. (Bron ondergrond: www.ahn.nl)

terug tot 13e eeuw³. Volgens de kaart van 1615 bevinden zich ten zuidwesten van de 'Voorwech' een aantal van deze vooruitgeschoven bedrijven, op de kaart van 1746 liggen de boerderijen langs de gehele strandwal 'Raephorduyn'. Boerderijlocaties op deze lijn zijn onder andere - continu aanwezig of herbouwd/verplaatst - de Achterlaanhoeve (Raaphorstlaan 1), Laan en Berg (nr. 3), Beerestein (nr. 4), Duinrust (nr. 11), De Raaphorst (nr. 18), een naamloze hoeve (nr. 22), De Wilde Zee (nr. 35) en Oud-Clingendaal. Boerderij Vrijland (nr. 28) ligt eveneens op de lijn van boerderijlocaties, maar is in de 19e eeuw gebouwd.

Vermoedelijk werden verschillende gronden in het natste deel van de polder (ten oosten van de Veenwatering) al vroeg in gebruik genomen als hakhout-perceel. De veldminuutkaart uit het midden van de 19e eeuw geeft één groot perceel aan de Wassenaarse kant van de Scheidingswatering weer en meerdere percelen in de Duivenvoordse Polder. Tussen ca. 1870 en 1930 bevindt zich een langgerekt bosperceel juist ten oosten van het perceel waar later de jachtopzichterswoning zou worden gebouwd.

Rijksstraatweg en Raaphorstlaan

Het tracé van de Rijksstraatweg bestaat al vele eeuwen als verbindingroute over de strandwal. De Herenweg tussen Den Haag en Leiden, zoals de Rijksstraatweg toen heette, werd tussen 1807 en 1814 bestraat op initiatief van A.P. Twent, die eigenaar was van landgoederen De Paauw en Raaphorst, en het meer slingerende tracé kreeg daarmee de huidige rechte loop.

Op de kaarten van 1615 en 1746 valt op dat parallel aan de Herenweg een tweede tracé aan de zuidoostzijde van de strandwal liep, vanaf de gerechtsplaats op de kruising met de Voorweg (thans Laan van Pluymestein) tot nabij hofstede Zuidwijk. De huidige Raaphorstlaan, die tot begin 20e eeuw Buurweg heette, kan als onderdeel van dit zuidoostelijke tracé worden beschouwd, hoewel de locatie van de aanhechting op de hoofdweg en het westelijke tracé van de Raaphorstlaan niet overeenstemmen met de historische kaarten.

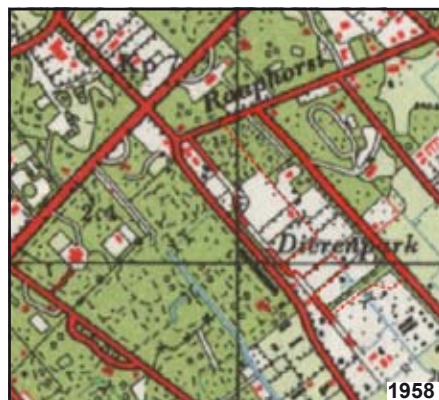
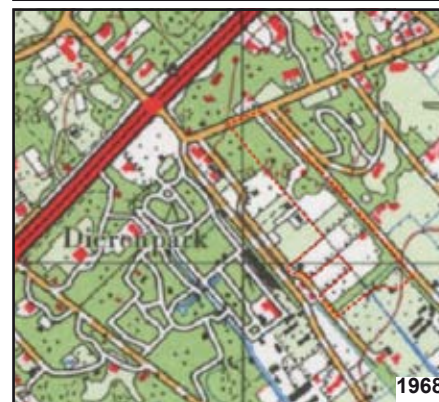
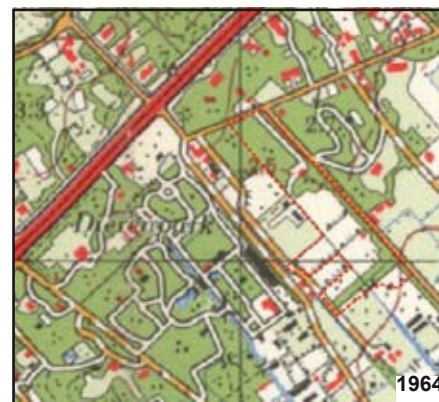
Nieuwe buitenplaatsen na 1900

Na 1900 veranderde het grondgebied van de gemeente Wassenaar van een overwegend rustig en landelijk karakter naar een buitenplaatsen- en villazone. De belangrijke aanleiding werd gevormd door de grote woningnood in de steden en de ontsluiting van het gebied door middel van tram- en buslijnen. Waar voorheen alleen een kleine groep welgestelde stedelingen een buitenplaats kon veroorloven, kwam nu op relatief korte termijn vrij veel grond beschikbaar voor de brede groep geïnteresseerden uit met name Den Haag en Rotterdam. Verspreid door de gemeente verrezen op onderdelen van oude landgoederen die werden verkaveld of op nog niet ontgonnen terreinen, grote villa's en landhuizen. Naast de woning kregen ook de tuinaanleg en bijgebouwen aandacht, bijvoorbeeld een in de stijl van het landhuis ontworpen portiers- en of tuinmanswoning. Een verschil met de oude buitenplaatsen was dat de nieuwe bebouwing vaak gebruikt werd voor permanente bewoning, kavels en dus de tuinaanleg kleiner werden, en moderne voorzieningen als elektriciteit en centrale verwarming hun intrede deden.

In deze traditie bevinden zich de villa's Maarheeze (1914), De Bloemert (1917) en Alpina (1932) nabij het onderzoeksgebied, aan respectievelijk de Rijksstraatweg en de Raaphorstlaan.

Het gebied tussen de Rijksstraatweg en de Raaphorstlaan behoorde vanaf het einde van de 18e eeuw tot 1904 als overplaats bij Rust en Vreugd. Halverwege de 19e eeuw had de overplaats nog een landschappelijke inrichting gekregen. Na de afstoting door Ph. van Ommeren werden de grote landhuizen Vreehorst (1904) en Het Dok (1906) aan de Rijksstraatweg gebouwd, vestigde in 1924 de Ursulakliniek zich in het gebied en vulde de overgebleven ruimte zich in de tijd hierna met kleinere villa's.

³ Scheffer, Carla, Robert van Lit, Boerenerfgoed, Het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar, TasT, Hollandsche Rading, 2006.

2.2. Ontwikkeling afzanderij aan de Raaphorstlaan

Eigendom

Van de eigendomssituatie voor 1832 zijn geen gegevens bekend. In 1832 staat Henriëtte Jeane Christine van Neukirchen (genoemd Nyvenheim) (1807-1849) geregistreerd als eigenaresse van een reeks percelen tussen de Rijkstraatweg en de Scheidingwating. Zij erfde in 1817 kasteel Duivenvoorde en huwde in 1830 Nicolaas J. Steengracht.

Het terrein van Henriëtte van Neukirchen grensde aan eigendommen van W.O. Bloijs van Preslong uit Den Haag (eigenaar van Oud-Clingendaal) en gronden van B.A.C. de Lange van Wijngaarden uit Wassenaar (eigenaar van Oud-Wassenaar). De eigendommen vormden min of meer parallelle stroken, die over de Raaphorstlaan door liepen tot aan de Rijkstraatweg, en in de polder bij de Schenk- of Scheidingwating eindigden. Het is opvallend dat er op het eigendom van Van Neukirchen geen boerderij aanwezig is, terwijl dit op de eigendommen ernaast wel het geval is. Aan de insteekweg naar boerderij De Wilde Zee lag wel reeds een arbeidershuisje (ter hoogte van nummer 27), dat aan Willem van Velzen toebehoorde.

De gronden aan de Raaphorstlaan werden nagelaten aan haar oudste zoon Hendrik A. Steengracht (1836-1912), advocaat bij de Hoge Raad, wonende te Voorschoten. Zijn neef Alexander Willem baron Schimmelpenninck van der Oye (1859-1914), de zoon van Hendriks zuster Cornelia Maria Steengracht, die getrouwd is met Willem A.J. baron Schimmelpenninck van der Oye, heeft gedurende enige tijd het vruchtgebruik, waarbij het eigendom bij Willem Anne Assueris baron Schimmelpenninck van der Oye is komen te liggen.

In 1921 worden enkele percelen verkocht (D143, 144 en 146), waar thans de stallen van de manege liggen. Het noordwestelijke deel (oorspronkelijke nummers 147 en 148, thans de houtwal, de veldjes en het bos) blijft tot 1961 in handen van de familie Schimmelpenninck van der Oye. In dat jaar koopt Gerard Hendrik Adriaan Leijenaar, rijkslandbouwconsulent te Wassenaar, de gronden, die tot zeker in de jaren '80 zijn eigendom (of van zijn weduwe) blijven.

Ontwikkelingsgeschiedenis

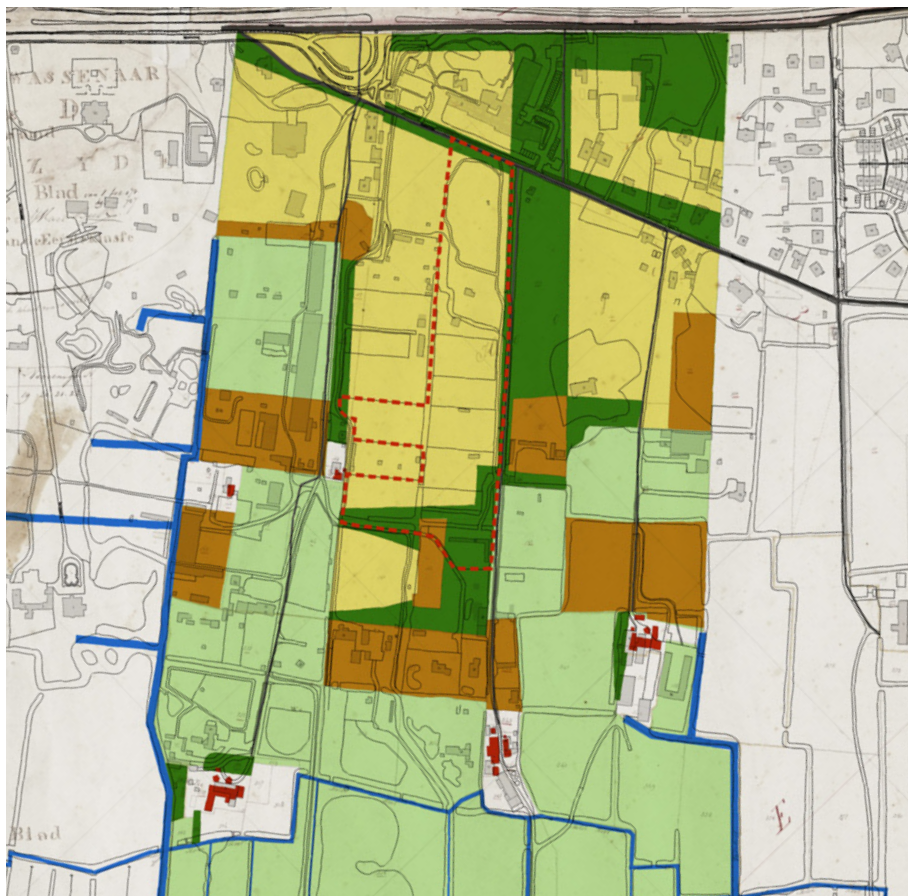
De percelen van het onderzoeksgebied maken deel uit van de zuidoostelijke helling van de strandwal, die in het verleden bekend stond als 'Hooge Veen-zijde' of het 'Overduin'. Het hoge deel behoorde tot de schrale zandgronden (heide, bos, hakhout) of armere bouwlanden (geestland). Met de term geestland, die in het eerste kadastrale register (uit 1832) wordt gehanteerd, wordt waarschijnlijk bouwland van de laagste categorie aangeduid: arme zandgronden die een jaar bebouwd worden (met o.a. rogge of aardappels) en daarna twee jaar braak liggen⁴. Op de overgangszone ten zuidoosten hiervan zijn de boerderijen gesitueerd, met in hun nabijheid bouwland, boomgaard, moestuinen en hakhoutbosjes.

Het perceel van Henriëtte van Neukirchen heeft in 1832 een zelfde sequentie van geestland en hakhout in het noordwesten naar weiland in het zuidoosten, waarbij op het eigendom - ingeklemd tussen de insteekwegen naar de naastgelegen boerderijen - bebouwing en ontsluitingswegen ontbreken. Mogelijk werden de landerijen aan naastgelegen hoeves verpacht.

Henriëtte van Neukirchen laat omstreeks 1845 een pad aanleggen langs de zuidwestrand van het perceel "geestland", mogelijk met het doel de gronden te ontginnen. Volgens de veldminuut betreft dit een bosontginning, aangezien de kaart het perceel (nr. 148) volledig met bosaanplant weergeeft. Het is ook mogelijk dat het pad als toegangsweg naar boerderij Vrijland (nr. 28) wordt aangelegd, die in het sterfjaar van Henriëtte (1849) wordt gebouwd. In dezelfde tijd worden de Achterlaanhoeve (Raaphorstlaan 1) en Beerestein (Raaphorstlaan 4) door de familie Steengracht vervangen door nieuwbouw. Onder familie Schimmelpenninck van Oye wordt omstreeks 1881 begonnen met de afgraving en ontginning van het grote perceel "geestland". Daarbij vindt een splitsing van het perceel plaats in een noordwestelijk deel, dat geregistreerd wordt als "bosch/hakhout", en een zuidoostelijk deel dat als "woeste grond" te boek komt te staan.

De aanleg van de vaarsloot naar de Veenwating omstreeks 1875 duidt eveneens op (plannen voor) de afgraving van het terrein. De afvoer van zand

⁴ De oude, hoger gelegen bouwlanden in de binnenduinzones werden van oudsher met 'geest' aangeduid, waarnaar plaatsnamen als Oegstgeest verwijzen. Met geestland wordt hier vermoedelijk niet de ten behoeve van de bollenteelt afgegraven en bewerkte 'geestgronden' bedoeld. Zie: Vlam, A.W., De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige. In: Landbouwkundig Tijdschrift 61 (7), 1949. Baas, H., P. Jacobs, Leestekens van het landschap, 188 landschapselementen in kort bestek, Landschapsbeheer Nederland, 2005.

Kadastraal minuutplan, verkend ca. 1822. (Bron: watwaswaar.nl; bewerkt door SB4)

- Weiland
- Bouwland
- Geestland
- Bosch/hakhout
- Bebouwing
- Erf en overig
- Water

Kadastraal minuutplan,
verkend ca. 1822.
(Bron: watwaswaar.nl)

Veldminuut, ca. 1850
(Bron: watwaswaar.nl)

vond destijds vrijwel altijd per schip plaats, waarbij de vaarsloot na de afgraving dienst kon doen voor de aanvoer van mest en afvoer van agrarische producten. Op de topografische kaarten van 1903-1904 is de vaarsloot tot de vier zuidoostelijke veldjes doorgetrokken. De kaart duidt erop dat de meer noordwestelijk gelegen veldjes nog in ontginning zijn of nog dienen te worden afgegraven; de perceelscheiding tussen de vier zuidoostelijke veldjes worden al aangeduid als haag. Op de topografische kaart van 1934 is de ontginning gevorderd tot de meest oostelijke steilrand. De afgraving en ontginning van het deel ten zuidwesten van de vaarsloot vervolgt nog enkele tientallen meters, waarbij wordt afgeweken van de regelmaat van eerdere veldjes. Waarschijnlijk wordt van het afgraven van het noordoostelijke deel afgezien, omdat hier omstreeks 1935 een vakantiewoning of bungalow in het bos wordt gebouwd. Na de Tweede Wereldoorlog wordt het ontginningsproces niet meer doorgezet, en de luchtfoto uit 1945 geeft een situatie weer die vergelijkbaar is met de huidige. Uit deze luchtfoto blijkt geen duidelijke gebruiksvorm van de percelen, enkel een zeer kleinschalig gebruik met reeds de huidige perceelsindeling. De perceelsgrenzen zijn sindsdien dus niet gewijzigd en mogelijk dat aan het eind van de 19e eeuw, of in ieder geval vóór 1945, de beukenhagen al aanwezig waren. Nabij de vakantiewoning zou een nertsenfokkerij met diverse bebouwing aanwezig zijn geweest, waarvan thans nog enkele funderingen getuigen.

Luchtfoto door de Royal Airforce, 19 april 1945. De kleine, regelmatige veldjes aan weerszijden van de brede sloot vallen in het oog. De steilrand aan de noordwestzijde valt eveneens op, met centraal op de uitloper een gebouwtje, waarbij het huidige bos nog niet aanwezig is. Daarboven de bebouwing van Raaphorstlaan 29. Links in het midden de twee arbeiderswoningen, nummers 26 en 27, rechts het park van villa De Bloemert. De bebouwing rondom Raaphorstlaan 20, 21 en 22 ligt aan de weilanden; op de kavel van Raaphorstlaan 24 bevindt zich vermoedelijk een tuinbouwbedrijf. Op de percelen rondom boerderij Vrijland (nummer 28) bevinden zich vele, kleine schuurtjes van een dierenfokkerij. Aan de zuidwestzijde ligt het dierenpark, daaronder hoeve Wilde Zee, en linksonder landgoed Oud-Clingendaal.

(Bron: watwaswaar.nl, nr. 4482)

Op de voorgrond de Raaphorstlaan, links villa De Bloemert, rechts de veldjes in het onderzoeksgebied; door Slagboom en Peeters, 23 september 1967. (Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

De veldjes met verschillende opstallen; door Slagboom en Peeters, 23 september 1967. (Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

Vogelvlucht-luchtfoto van de Raaphorstlaan met links het dierenpark, linksonder de locatie van de voormalige hoeve Wilde Zee, rechts boerderij Vrijland en rechtsachter de veldjes van de manege; door Slagboom en Peeters, oktober 1985. (Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

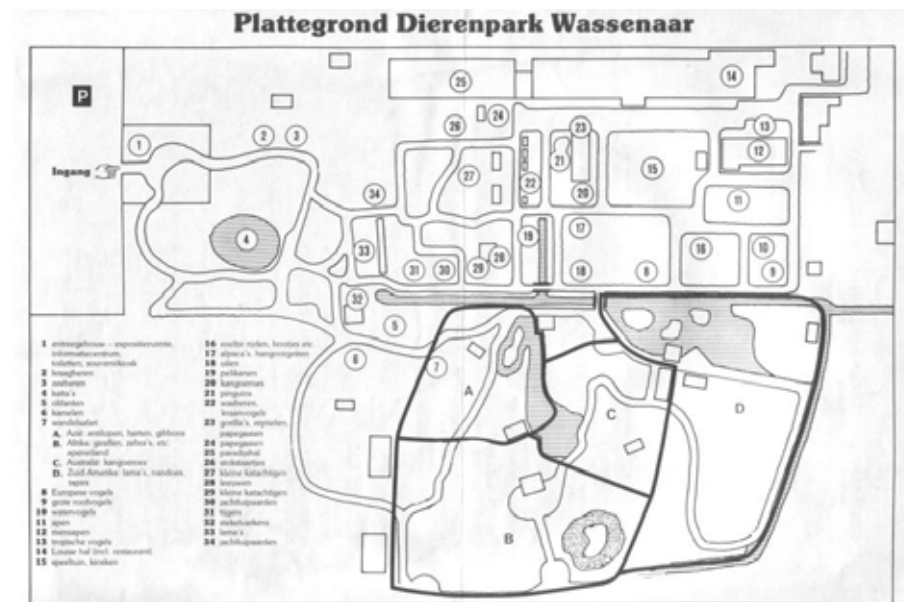
Enkele decennia eerder laten de veldminuut en topografische kaarten een soortgelijke afgraving van een perceel naast Eikenhorst zien, waar een vaart vanaf de Veenwatering (langs boerderij Lanenburg) met vertakkingen eindigt in een gebied vol steilranden. Rond 1876 is het gebied aldaar ingericht met een kleinschalige verkaveling, die wijst op tuinbouw of bollenteelt. De opvallende laagtes op de hoogtekaart en de ligging van vaarsloten vanaf de Veenwatering maakt duidelijk dat afgraving van (delen van) het gebied ten oosten van de oprijlaan van Oud-Clingendaal (waar later het Dierenpark zich vestigde) en het terrein tussen de Eikendaal en Eikenhorstlaan plaatsvond. Op dit laatste terrein tegenover Rust en Vreugd zou een kwekerij zijn ingericht, onder meer met teelt van gladiolen.

In de omgeving

Landgoed Oud-Clingendaal is in 1768 ontstaan vanuit een bestaande hoeve, door middel van een recht pad verbonden met de Rijksstraatweg. Stichter was jhr. Cornelis Johannes Bloys van Treslong. Na een grondige verbouwing omstreeks 1870 wordt het huis afgebeeld temidden van een meer landschappelijke inrichting met slingerpaden en cirkelvormige boomgroepen.

In 1914 vind een verkoop van een deel van het terrein van Oud-Clingendaal plaats, namelijk het terrein dat ten noordoosten van de oprijlaan aan de Rijksstraatweg ligt. Hierop wordt in opdracht van G.A. van Putten Villa Maarheeze gebouwd naar ontwerp van de Haagse architect J.J. Brandes. Kenmerkend is dat zowel bij Oud-Clingendaal als bij Maarheeze de functie van buitenplaats werd verbonden met benutting van de gronden. Oud-Clingendaal behield diverse agrarische verblijven en gronden, alsmede een grote moestuin en kwekerij. Maarheeze bezat eveneens een moestuin en plantenkas.

Na 1911 werd een noordelijk deel van de buitenplaats Oud-Clingendaal verkocht aan de familie Louwman, die op dat deel een dierentuin stichtte. Hier lagen reeds voor 1832 kleinere percelen bouw- en weiland. De dierentuin opende in 1937 haar deuren, vanaf het begin gespecialiseerd in vogels en later reptielen, olifanten, tijgers en (mens)apen. In 1985 sloot het park haar deuren en de gebouwen zijn thans overwoekerd ⁵. Aan de Rijksstraatweg werd vóór 1934 villa Bamestra gebouwd.

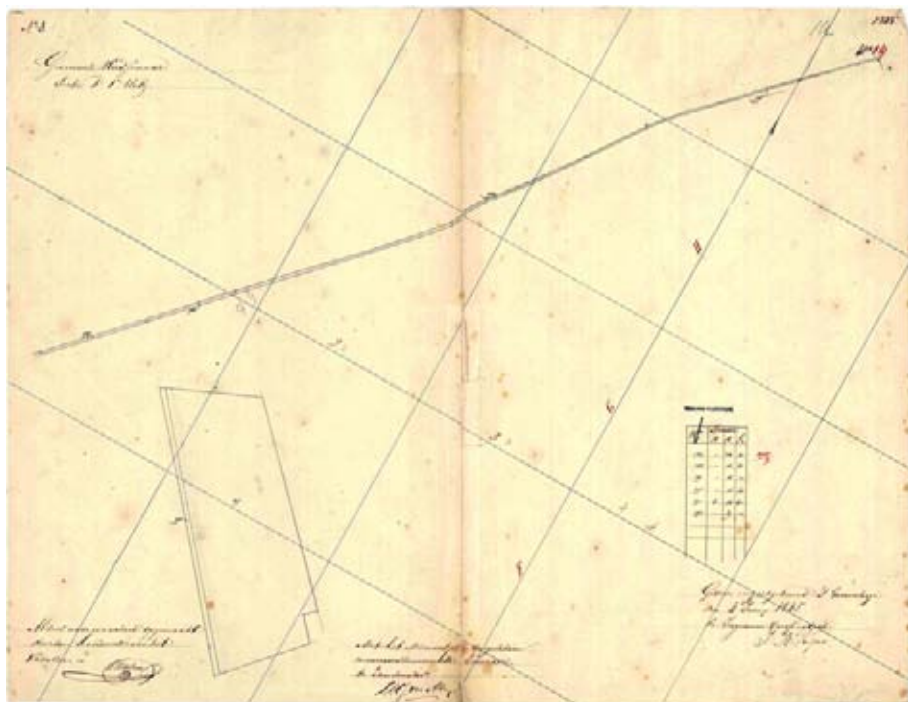

Het Dierenpark Wassenaar, plattegrond van omstreeks 1985. (Bron: <http://www.freewebs.com/showbanded/dierenparkwassenaar.htm>)

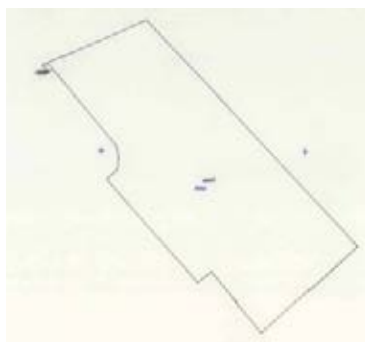

Foto van de hagen aan de Raaphorstlaan, door TU Delft, ca. 1962. (Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

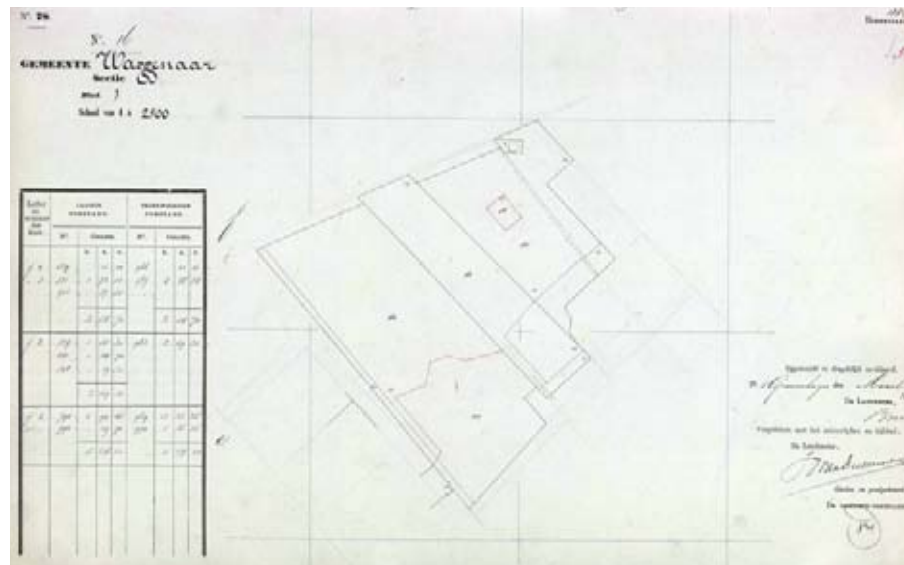
⁵ <http://www.freewebs.com/showbanded/dierenparkwassenaar.htm>

Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1845. Een strook langs de zuidwestgrens van het perceel wordt afgesplitst en geregistreerd als “bosch/hakhout”. Het grootste deel van het perceel is dan nog kadastraal geregistreerd als “geestland”. Vermoedelijk werd de afgesplitste strook gebruikt als ontsluiting, gezien de weergave op de veldminuut en latere topografische kaarten als pad. (Bron: Kadaster, Hulpkaarten Wassenaar, nr. 14)

Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1881.
(Bron: Kadaster, Hulpkaarten Wassenaar, nr. 454)

Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1881. De eerder in de lengterichting afgesplitste strook wordt weer bij het grote perceel gevoegd en een nieuwe splitsing vindt in dwarsrichting plaats. Het noordwestelijke deel is geregistreerd als “bosch/hakhout”, het zuidoostelijke deel als “woeste grond”. Op beide delen worden ontginningswerkzaamheden ontplooit, waarvan in 1885 het kadaster een “expiratie” vermeldt, dat inhoudt dat het belastingvoordeel op ontginningswerkzaamheden ten einde loopt.
(Bron: Kadaster, Hulpkaarten Wassenaar, nr. 55)

Kadastrale hulpkaart, dienstjaar 1961.
(Bron: Kadaster, Hulpkaarten Wassenaar, nr. 365)

Het perceel ten noorden van het onderzoeksgebied behoorde vanaf ongeveer het midden van de 19e eeuw tot landgoed Rust en Vreugd, en fungeerde als Overplaats aan de andere zijde van de Rijksstraatweg. Een kaart van landmeter L.A.C.J. van Aken uit 1845, en bijgewerkt in 1850, geeft een landschappelijke aanleg tegenover de oprijlaan van Rust en Vreugd (Het Nieuwe Werk) weer en ten zuidoosten van de Raaphorstlaan bos en landerijen. Eigenaar Eduard van der Oudermeulen (1801-1853) liet in 1848 een nieuw landhuis bouwen op Rust en Vreugd. Zoon Cornelis Jan van der Oudermeulen deed in 1876 hetzelfde op landgoed Oud-Wassenaar, na de aankoop in 1871. De familie liet tevens de boerderijen aan Raaphorstlaan 18 en 29 (her)bouwen met sierlijke gevels, vanwege het uitzicht vanuit hun landhuizen op deze panden. Op het meest zuidelijke bosperceel van de voormalige overplaats van Rust en Vreugd werd in 1917 Villa De Bloemert gebouwd in opdracht van M. Sanders (Raaphorstlaan 15-19). De Amersfoortse architect G. van Hoogevest ontwierp een landhuis in eigentijdse stijl, geïnspireerd op de Engelse cottage ⁶.

In de jaren '60 en '70 vindt veel nieuwbouw van woningen in het gebied plaats, met name ten zuidoosten van het onderzoeksgebied, waar tot ca. 1960 een pluimveefokkerij aanwezig is. De boerderijen De Wilde Zee (nr. 35) en Vrijland (nr. 28) zijn sinds 1943 niet meer in gebruik als agrarisch bedrijf. Rond 1960 wordt ten oosten van De Wilde Zee een plas gegraven, waar rondom bos wordt aangelegd. Omstreeks 1974 is er een villa gebouwd op de plaats van boerderij De Wilde Zee. Het pand aan Raaphorstlaan 22 is kort na 2002 vervangen door nieuwbouw, het pand op 19b kort na 2010.

Ook aan de overzijde van de Raaphorstlaan vindt nieuwbouw plaats. Zo wordt tussen 1974 en 1981 serviceflat Zomerland gebouwd.

Ruimtelijke en landschappelijke opbouw

De opbouw van het gebied kent door de ligging van de strandwal een dominante zuidwest-noordoostrichting. De ligging en richting van de Rijksstraatweg zijn hierop gebaseerd, en de voorname bebouwing van buitenplaatsen en villa's is historisch op de Rijksstraatweg georiënteerd. De agrarische erven liggen op de overgang van de Hoge Veenzijdse strandwal naar de Veenzijdse Polder. De insteekwegen naar de boerderijen en de afwateringssloten staan haaks op de strandwal en op de centrale tochtsloot (Veenwatering). Ook de vaarsloten, die werden aangelegd voor zandafgravingen of ander transport, liggen haaks op de strandwal.

De buitenplaatsen en villa's liggen traditioneel op de hogere gronden aan de Rijksstraatweg, hoewel de uitzonderingen hier de regel bevestigen: Oud-Clingendaal is ontstaan vanuit een op de overgang gelegen hoeve en De Bloemert ligt aan de Raaphorstlaan in plaats van aan de Rijksstraatweg. Door de ligging op enige afstand van de Rijksstraatweg was er wel de mogelijkheid om het uitzicht vanuit de landhuizen op de open Veenzijdse Polder te benutten. De vroeg 20e eeuwse villa's Maarheeze, Bamestra, Vreehorst en Het Dok liggen overigens wel op regelmatige afstand tot de Rijksstraatweg.

Naast de uitzichten vanaf Oud-Clingendaal en De Bloemert was er in de nabijheid van het onderzoeksgebied geen sprake van compositorische zichtlijnen. Vanaf Rust en Vreugd en Oud-Wassenaar waren er in respectievelijk de 18e en begin 20e eeuw wel zichtassen geconstrueerd, maar deze gingen niet verder westwaarts dan tot aan de Rijksstraatweg. Doordat er vanaf 1832 continu hakhoutstruweel of bos langs de Raaphorstlaan heeft gelegen, is hier in deze periode geen sprake geweest van een uitzicht over de bouw- en weilanden op de Veenzijdse Polder. Wel was er vanaf de bungalow in het bos uitzicht over de veldjes in de richting van het Dierenpark. Het terrein ten zuidoosten van het onderzoeksgebied is thans meer verdicht met bebouwing en beplanting dan vóór ca. 1930 het geval was.

⁶ Scheffer, C., R. van Lit, M. Tigchelaar, Jong Monumentaal Wassenaar, Gemeente Wassenaar, 2002.

Sloot tussen het erf van de manege en het hakhoutstruweel, vermoedelijk uit het midden van de 20e eeuw of ouder.

Restant van een hakhoutperceel dat reeds in 1822 als zodanig in gebruik was. De welving van het terrein en de vorm van de boomstammen duidt erop dat hier geen afgraving heeft plaatsgevonden.

Restant van hetzelfde hakhoutperceel, langs het toegangspad.

Afwateringssloot tussen de insteekweg naar nummers 20-22 en het erf van de manege, vermoedelijk reeds in 1822 aanwezig.

Vaarsloot in het midden van de veldjes, gegraven vanaf ca. 1870 tot ca. 1930.

Beukenhaag tussen de velden, mogelijk aan het eind van de 19e eeuw geplant. De oorspronkelijke hoogte van de haag was veel lager, zoals aan de stamdikte en takkenstructuur valt af te lezen.

Relicten en huidige situatie van het onderzoeksgebied**Hakhoutstruweel (1)**

Dit betreft de beplanting tussen de toegangsweg/manegestallen en de veldjes, en enkele meters langs het pad. Deze strook is reeds vóór 1822 en sindsdien continu in gebruik als hakhoutperceel.

Bos (2)

In 1822 was dit gebied tussen de Raaphorstlaan en de huidige steilrand nog geregistreerd als geestland, met een smalle strook hakhout langs de Raaphorstlaan. Tussen 1832 en 1845 maakt het gebied deel uit van een bosontginning en sindsdien is het als bos in gebruik. De beplanting is vermoedelijk in de Tweede Wereldoorlog gekapt, aangezien de luchtfoto van 1945 een kaal perceel weergeeft. Kort vóór 1945 zal in het bos de bungalow nabij de steilrand zijn gebouwd, waarbij in de omgeving van de bungalow het bos is gespaard.

Afwateringssloot (3)

De afwateringssloot ligt tussen de bebouwing van de manege en de insteekweg naar nummers 20-22. Mogelijk is deze sloot reeds in 1822 aanwezig, aangezien de kavelgrens destijds al bestond; de kaarten geven geen nader uitsluitsel over een datering.

Veldjes (4)

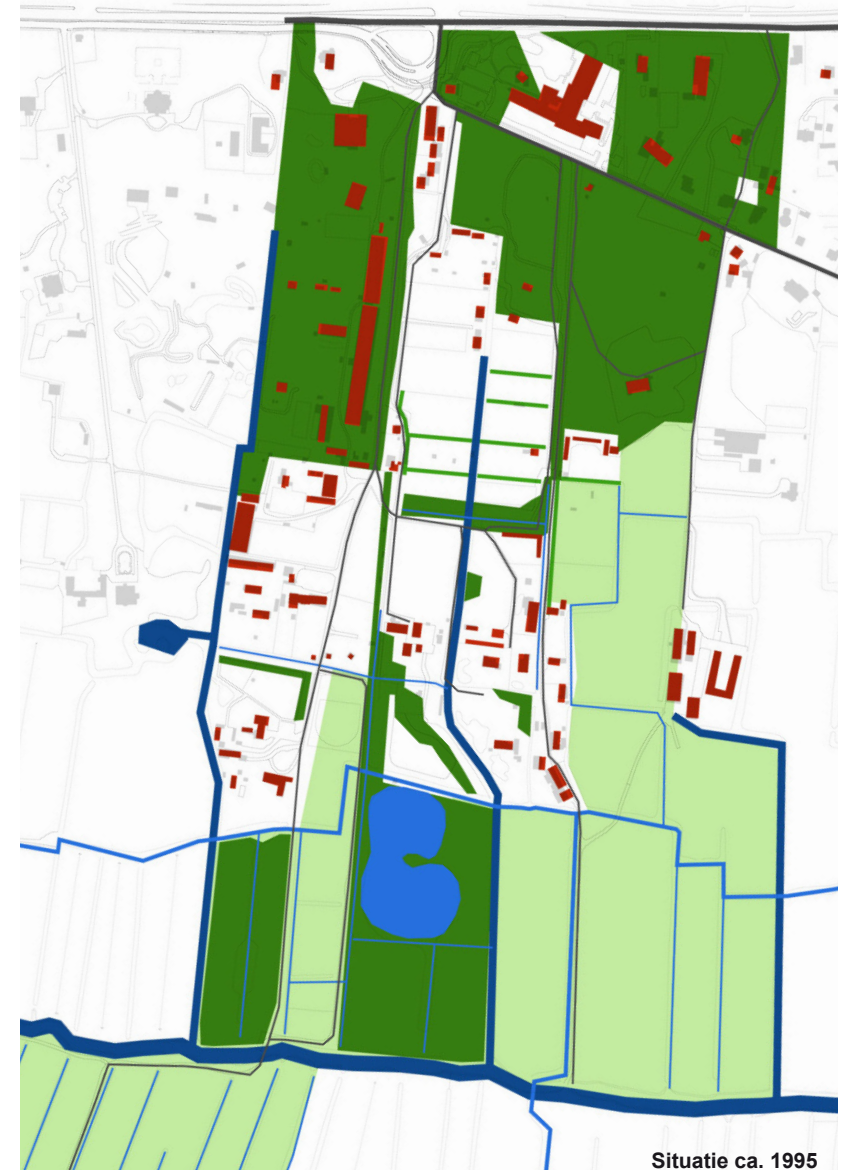
De rechthoekige percelen tussen de toegangsweg/manegestallen en de noordwestelijke steilrand zijn vanaf ca. 1880 tot ca. 1940 afgegraven en in (agrarisch) gebruik genomen. De opstallen op de veldjes zijn in de loop der tijd (vanaf ca. 1930) geplaatst.

Vaarsloot (5)

De centrale watergang is vanaf de Veenwatering tussen ca. 1870 en 1930 gegraven voor de afvoer van zand en later mogelijk van (tuinbouw) producten. Thans is het onderscheid tussen de vaar- en afwateringssloten opgeheven, zodat deze een gelijk waterpeil kennen.

Hagen (6)

De locatie van de beukenhagen zal in samenhang met de ontginning van het terrein tot stand gekomen zijn vanaf circa 1880, met een fasering in noordwestelijke richting. Het oorspronkelijke sortiment is onbekend. Mogelijk was

De voormalige vakantiewoning in het bos.

Het noordoostelijke veld met op de achtergrond de steilrand en de beplanting rondom de vakantiewoning.

Uitsnede van de GBKN.
(Bron: Gemeente Wassenaar)

dit reeds beuk, gezien de leeftijd van de huidige hagen. Beuk is een veelgebruikte soort bij kleinschalige velden in deze streek (bijvoorbeeld bij bollen-teelt)⁷.

Steilrand (7)

De steilrand ten noordwesten van het afgegraven gebied kwam rond 1940 tot stand, toen de afgravingswerkzaamheden tot een einde kwamen. De steilrand aan de noordoostzijde, parallel aan de insteekweg naar nummers 20-22, ontstond gedurende de afgraving vanaf ca. 1880.

Vakantiewoning (8)

De vakantiewoning of bungalow in het bos is vermoedelijk kort voor 1945 gebouwd, gezien de aanwezigheid op de luchtfoto uit 1945. De aanwezigheid van de bungalow staat in relatie tot een directe toegangsweg vanaf de Raaphorstlaan, uitzicht vanuit de bungalow en omliggende tuin op de veldjes (zie topografische kaarten 1952 t/m 1968) en parkaanleg binnen het bos tussen de bungalow en de Raaphorstlaan (zie topografische kaarten 1952 en 1958 met aanduiding van wandelpaden).

Toegangspad (9)

De historische insteekwegen naar de agrarische hoeves liggen net buiten het onderzoeksgebied. De toegangsweg naar nummers 20-22 met daarlangs hakhoutranden, en later onderdeel van de gebogen ontsluiting van villa De Bloemert, is het fraaiste voorbeeld. Het toegangspad parallel aan deze insteekweg ligt na het bos lager en leidt vanaf de Raaphorstlaan naar de bungalow en de veldjes. Op de topografische kaart van 1934 is dit pad voor het eerst weergegeven. Later is deze over de sloot doorgetrokken naar het erf van de manege.

De ontsluitingsroute van het erf van de manege langs nummers 26-27 dateert in ieder geval van na 1960.

Erf van de manege (10)

Het erf, de bebouwing, de ontsluiting en de erfgrenzen van de manegestallen zijn aan het eind van de 20e eeuw ontstaan.

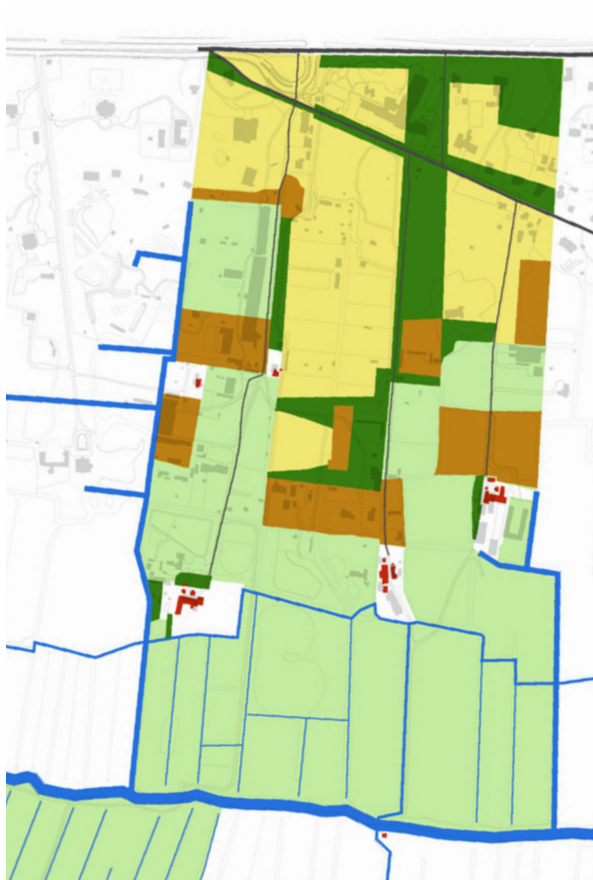

Het toegangspad richting manege, langs de afgegraven veldjes, parallel aan de insteekweg naar nummer 20-22. Het pad dateert van na ca. 1880, mogelijk uit eerste helft van de 20e eeuw. De overhangende beplanting langs de insteekweg is waarschijnlijk ouder dan dit pad.

Toegangspad en entree naar de manege.

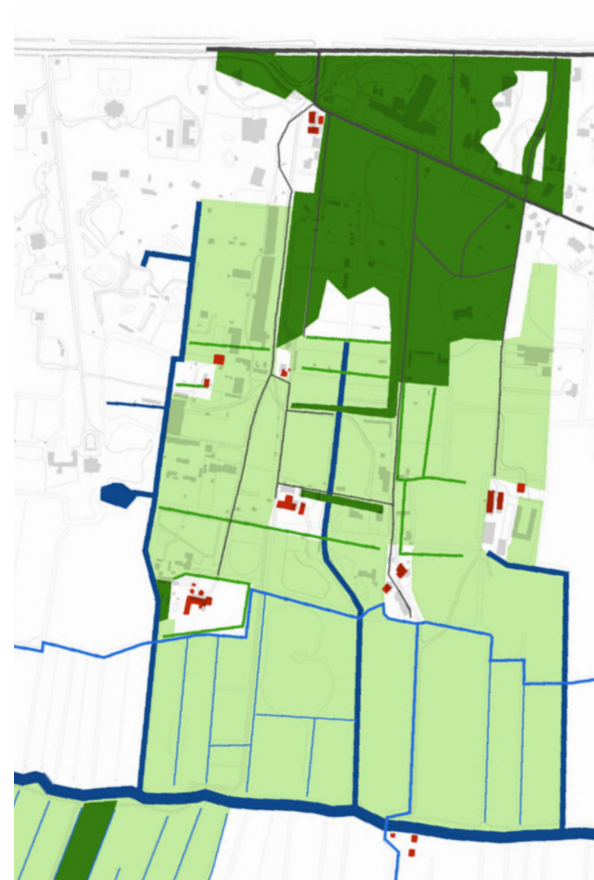
⁷ Brakel, Coen, Han Schouten, Cultuurhistorische landschapselementen in de Duin- en Bollenstreek, Samenwerkingsorgaan Holland Rijnland/Landschapsbeheer Zuid-Holland.

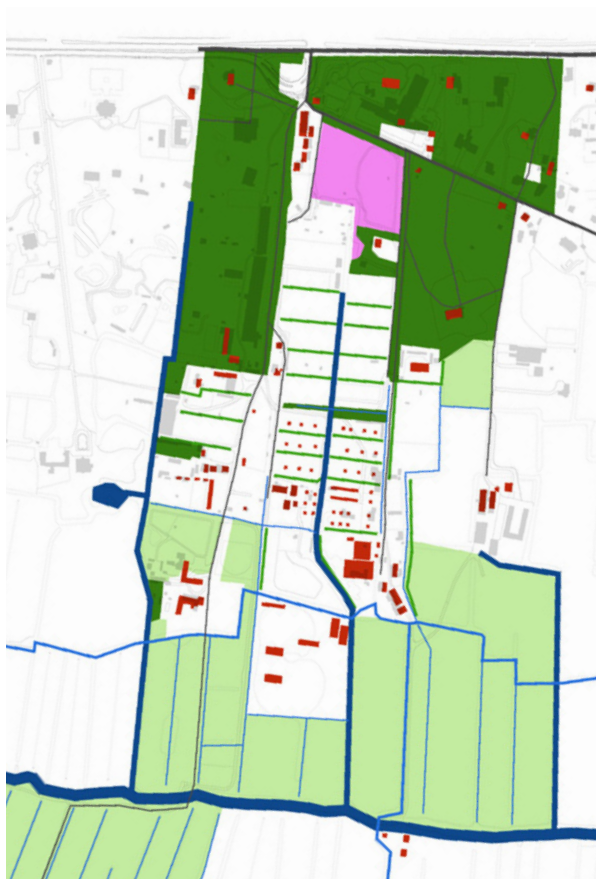
Situatie begin 19e eeuw

Situatie ca. 1876

Situatie ca. 1924

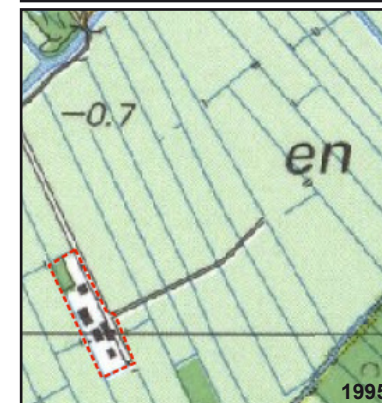
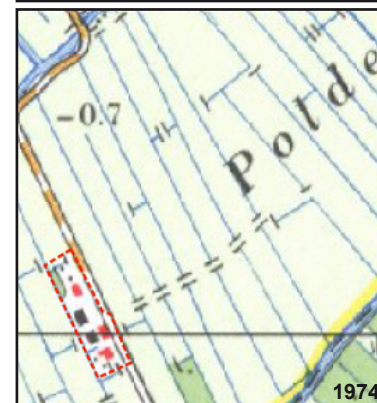
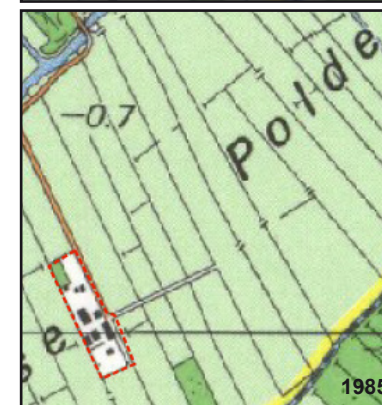
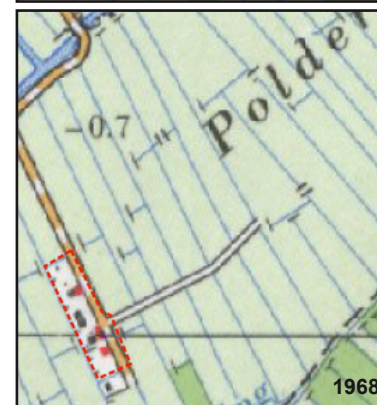
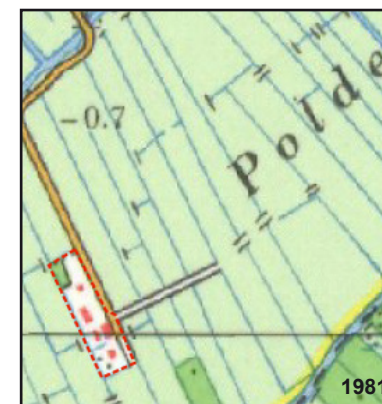
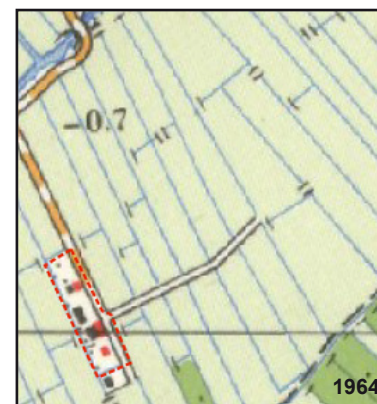
Situatie ca. 1940

Situatie ca. 1964

Situatie ca. 1974

2.3 Ontwikkeling omgeving Jachtopzichterswoning

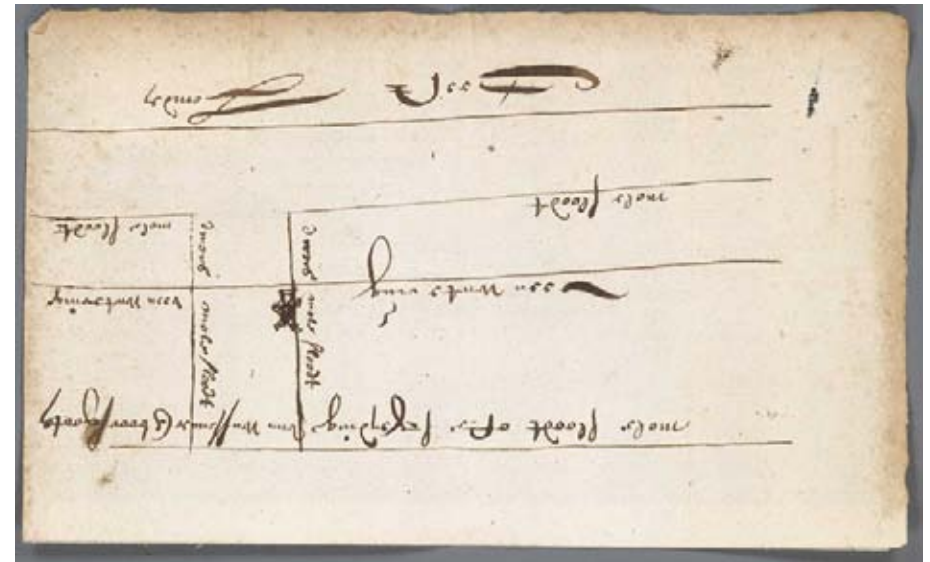
Na de ontginning van het gebied in de Middeleeuwen kent het een permanent agrarisch gebruik. Mogelijk dat voorafgaand aan de inklinking van het veen akkergewassen verbouwd konden worden, maar door de natte situatie kreeg het gebied het open aanzien met uitgestrekte weilanden. Vermoedelijk werd in de 17e eeuw de ontwatering verbeterd (door het graven van de molensloot en bouw van de molen), waardoor het agrarisch gebruik zich kon intensiveren. Er is in ieder geval sprake van toestemming van Hoogheemraadschap Rijnland op bemaling van de polder op 3 maart 1674. De molen stond ten oosten van hoeve De Wilde Zee ⁸.

Tot het begin van de 20e eeuw is de Veenzijdse polder grotendeels open en in gebruik als weiland ⁹. In het kadastrale register van 1832 is het perceel met nummer D481, dat later bebouwd zou worden, net als enkele omliggende percelen, in bezit van Johannes Noordendorp, metselaar te Den Haag. Diens weduwe verkoopt het perceel aan Eduard van der Oudermeulen (1801-1853), eigenaar van landgoed Rust en Vreugd. Het naastgelegen perceel krijgt in de tweede helft van de 19e eeuw tot ca. 1930 een bestemming als hakhoutbos. Cornelis Jan van der Oudermeulen verkoopt ca. 1906 het perceel via een exploitatiemaatschappij aan Johannes M. en Cornelis J.L. van der Meer, caféhouder te Den Haag en bloembollenkweker te Noordwijk ¹⁰. J.M. van der Meer verkoopt het perceel in 1912 wederom, waarbij het in handen komt van mr. Joachim Jochems, grondeigenaar te Den Haag. Joachim Jochems een telg uit de familie Jochems die landgoed Reigersbergen aankocht aan het begin van de 19e eeuw en in 1822 landgoed Duindigt, waar in 1906 door Walter Joachim Jochems de bekende renbaan werd aangelegd.

⁸ In het oudste reglement van de Veenzijdse polder uit 1651 wordt de bouw van een molen vermeld, welke in 1674 in ieder geval voltooid moet zijn geweest. In 1837 brandde de molen af en in 1877 werd zij vervangen door een stoomgemaal. Zie: Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, Archiefnr. 1.2.5.3 Duivenvoordse-Veenzijdse polder, inventaris.

⁹ Vanuit de topografische kaarten en het kadaster is vanaf het begin van de 19e eeuw de ruimtelijke ontwikkeling van het perceel te volgen. De jaartallen kennen enige marge, doordat bij de topografische kaarten wordt uitgegaan van het jaar van uitgifte (de kaarten zijn veelal enkele jaren daarvoor verkend of bijgewerkt) en wat betreft het kadaster het dienstjaar van registratie is vermeld (waarbij een gebeurtenis één of meerdere jaren ervoor kan hebben plaatsgevonden).

¹⁰ Mogelijk speelde speculatie in de aankoop een rol, aangezien de gehele Veenzijdse polder werd beoogd als uitbreidingslocatie voor Den Haag en Wassenaar, zoals een plan van architect J. Mutters uit 1923 aangaf.

Schetskaartje met Veenwatering en Molensloot, als bijlage bij verzoekschrift van schout en molenmeesters van de Veenzijdsche Polder, betreffende het doorgraven van een stuk land ten behoeve van de afwatering van het gebied tussen de huizen "Raetsheer Gods" en "De Wilde Zee", 1678.

(Bron: Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, OAR inv.nr. 326, A-2077)

Raaphorstlaan 36-37, door Fototechnische Dienst Politie Wassenaar, 25 april 1968.

(Bron: digitaal foto-archief Wassenaar)

Situatie begin 19e eeuw

Situatie ca. 1870-1914

Situatie ca. 1914-1930

Situatie ca. 1930-1960

Situatie ca. 1960-1970

Situatie ca. 1970-1985

Situatie na ca. 1985

Recente luchtfoto. (Bron: maps.live.nl)

Omstreeks 1914 werd door Jochems een dubbele woning op het perceel gebouwd, waarbij circa een kwart van het perceel als erf werd ingedeeld en de rest (voorlopig) weiland bleef. De ontsluiting van de woningen verliep via de nog bestaande route over de molensloot, destijds direct langs de voormalige boerderij Wilde Zee. De dubbele woning was naar verluid in gebruik bij twee jachtopzichters, met ruimte op zolder voor de hulpjachtopzichter, die toezicht hielden op het wild (o.a. hazen, fazanten, eenden) in de polder. De jacht op wild bracht geld op en vermoedelijk jaagde de familie ook zelf.

Kort na de bouw van de woning werd Walter Joachim Jochems eigenaar (later opgevolgd door zijn kinderen Herbert Jochems en Meta Burgerhout-Jochems). De familie had veel grond in de omgeving van Wassenaar in bezit, waaronder - naast landgoed Duindigt en bijbehorende boerderij - de gronden ten zuidoosten van de wijk Kerkehout (Pan van Percijn), boerderij De Rogge-woning aan Buurtweg 122, boerderij Klein Hoefijzer aan de Laan van Koot 20 en buitenplaats Reigersbergen te Den Haag.

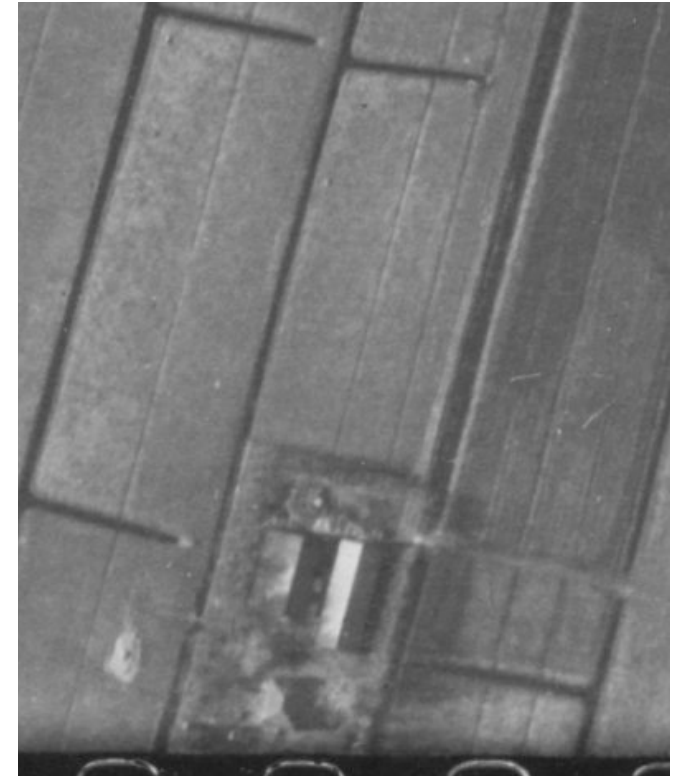
Vóór 1934 werden direct achter de woning twee stallen gebouwd. Deze waren naar verluid voor het fokken van Lakenvelders, waarvan Walter Jochems tevens een kudde op landgoed Duindigt had en uitwisselde met het buitenland (Schotland)¹¹. Walter Jochems kocht daartoe nog enkele weilandpercelen in de omgeving aan, zodat hij zo'n 28 hectare aaneengesloten bij het complex had liggen en nog eens ca. 30 hectare verderop in de Veenzijdse Polder. De stal direct achter het huis is vermoedelijk het eerste gebouwd en later aangepast (o.a. betonnen kozijnen). De half-open, houten schuur diende voor de opslag van materieel (onder) en hooi (boven).

In of na de Tweede Wereldoorlog werd het terrein korte tijd geconfisqueerd als "vijandelijk vermogen", waarvan verder weinig bekend is¹². Landbouwer Herbert Jochems erft het terrein in 1953, waarbij de weduwe van Walter Jochems, Helena J. Auguste uit Blaricum het vruchtgebruik houdt. Tussen 1958 en 1964 wordt een derde huis op het perceel gebouwd, waar de zetbaas komt te wonen (dhr. Berg), alsmede een veestal achter de bestaande stallen (betonnen systeembouw met eenvoudige gebintenstructuur). Tussen ca. 1964 en 1974 stond er tevens een opstal ten zuiden van de dubbele woning, waarvan verdere gegevens ontbreken.

¹¹ Mededeling dhr. P. van Osch. Zie: <http://www.szh.nl/index.php?id=159,203,0,0,1,0> en <http://www.lakenvelderrund.nl/Het%20ras/oudedoos.htm#OD5>

¹² Mogelijk hield dit verband sympathieën van de eigenaar voor het Duitse regiem of met de stalling van Duitse V2's op geconfisqueerde terreinen van Jochems.

Bebouwing op het perceel in de Veenzijdsepolder in 1945: de dubbele woning, de veestal (rechts) en de halfopen bergschuur.
(Bron: watwaswaar.nl)

Raaphorstlaan 38, door onbekende fotograaf, 26 juni 1958.
(Bron: digitaal fotoarchief Wassenaar)

Geasfalteerde toegangsweg naar nummer 36-38. Rechts één van de vele parallelle kavelsloten.

De dubbele woning (nummer 36 en 37) met aangebouwde opstallen, aan de zuidoostzijde.

De dubbele woning vanuit het noordwesten, met in de oostgevel één van beide toegangsdeuren.

Doorzicht op de dubbele woning, tussen de veestal en de bergschuur.

De bakstenen veestal vanuit het zuidoosten.

De bakstenen veestal vanuit het noordwesten. Rechts de halfopen schuur.

Omstreeks 1971 koopt de provincie Zuid-Holland het complex van opstallen, net als veel andere bezittingen in de Veenzijdse Polder van de familie Jochems. De provincie levert het terrein in 1984 door aan de afdeling Domeinen van de Staat der Nederlanden. Het terrein wordt aangekocht vanwege het hoge ecologische potentieel, doordat de kwelsituatie veelbelovend is voor de botanische rijkdom. Na 1984 komt het terrein in gebruik als beheerterrein van Staatsbosbeheer, de woning zou zijn verhuurd aan een ambtenaar bij de provincie. In het noordwestelijke deel van het perceel ontstaat geleidelijk een bos. Tegelijk met het gebruik door Staatsbosbeheer wordt vermoedelijk de kapberg naast de stallen gebouwd.

Relicten en huidige situatie van het onderzoeksgebied

Afwateringssloten (1)

Het slotenstelsel is sinds 1822 in hoofdvorm niet gewijzigd, en gaat daarmee mogelijk terug tot de Middeleeuwse ontginning van de polder. De bebouwing en beplanting van het complex heeft zich beperkt tot het oorspronkelijke perceel.

Toegangsweg en kavelwegen (2)

Het toegangspad naar het complex ligt in het verlengde van de insteekweg naar boerderij De Wilde Zee (Raaphorstlaan 35). De toegangsweg is na de ingebruikname van het complex door Staatsbosbeheer verlegd naar de naastgelegen kavel, op grotere afstand van de tot woning verbouwde hoeve in verband met het woongenot en de privacy. Aan de rest van het tracé en de overbrugging van de Veenwatering is sinds de bouw van de dubbele woning niets gewijzigd.

Vanaf het erf ligt een kavelpad dwars over de kavelsloten in noordoostelijke richting. Dit pad verbindt de kavels die sinds de aankoop door Jochems bij het complex horen. Een pad in zuidoostelijke richting leidt naar een duiker in de Scheidingswatering (of Schenk). Dit pad lag voorheen in het verlengde van de toegangsweg en sloot rechtstreeks, langs de dubbele woning, aan op het erf. Mogelijk is met het oog op de verhuurbaarheid van de woningen dit pad in de jaren '80 aan de andere kant van de sloot gelegd. De duiker over de Scheidingswatering staat vanaf 1952 op de topografische kaart aangegeven, maar bestond wellicht al eerder. Of Jochems ook aan de Voorschotense zijde gronden in bezit had vergt nader onderzoek, maar het pad maakt dit wel aannemelijk.

De halfopen schuur voor opslag van materieel en goederen.

Het toegangspad langs de bakstenen veestal. Links staan enkele knotwilgen.

De woning, Raaphorstlaan 38.

Restanten van een ligusterhaag rondom de tuin van de woning.

Verwilderde bosopslag op het perceel ten noorden van de woning (nr. 38).

Kapberg met vier roeden, oorspronkelijk voor de opslag van hooi.

Restanten van een moestuin of kwekerij bij de dubbele woning.

Restanten van een moestuin naar de betonnen schuur.

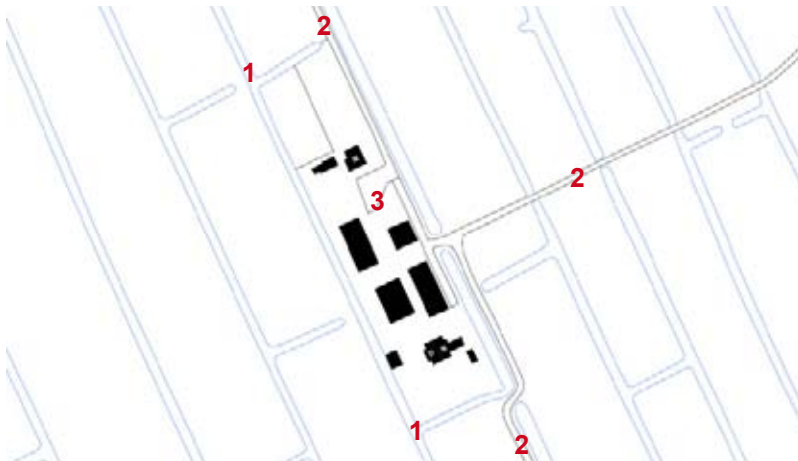
Erf, tuinen en opgaande beplanting (3)

Het erf kent een functionele inrichting, waarbij de dubbele woning los staat van de rest van de functies op het terrein. Het terrein rondom de kapberg is ingericht als werkterrein en draailus.

Rondom de dubbele woning zijn de oudste bomen te vinden die beschutting in de open polder gaven, met name eik en paardekastanje. Een ligusterhaag aan de zuidoostzijde van het pand markeert de interne grenslijn van de twee woningen. In de oorspronkelijke tuinen rondom de woningen zijn verschillende schuurtjes gebouwd. Bij de westelijke woning is nog een restant van een bescheiden moestuin met houten kweekbak aanwezig.

Ook rond de latere agrarische woning (nr. 38) zijn diverse schuurtjes gebouwd en lag een tuin. Aan de zijde van het erf werd de begrenzing van de tuin gevormd door een ligusterhaag. Het terrein achter de woning, dat thans met bosopslag wordt omgeven, was oorspronkelijk meer open en diende mogelijk als moestuin van de boer. Thans zijn tevens restanten van een moestuin achter de betonnen schuur te vinden. Karakteristieke agrarische elementen als fruitbomen of een mestvaalt ontbreken.

Aan het begin van het erf staan langs de zijslot twee hoge populieren en tussen het toegangspad en de kavelslot een rij jonge eiken. Langs het toegangspad is ter hoogte van de bakstenen schuur een rij van oude knotwilgen aanwezig.

Uitsnede van de GBKN.
(Bron: Gemeente Wassenaar)

Betonnen systeemboeuwschuur aan de westzijde van het perceel.

Interieur van de betonnen schuur.

Landgoederen en buitenplaatsen in de gemeente Wassenaar. Het onderzoeksgebied bij Raaphorstlaan 19d (geel kader) ligt ingeklemd tussen Oud-Clingendaal en De Bloemert.
(Bron: gemeente Wassenaar)

3. CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING

3.1. Afzanderij

Het gebied maakt deel uit van het strandwallencomplex tussen Den Haag en Wassenaar, waar grote delen zijn benut voor de ontwikkeling van uitgebreide landgoederen, buitenplaatsen en villabebouwing. De agrarische gebieden die niet onder de ruimtelijke configuratie van deze buitenplaatsen vielen, waren vaak evengoed qua bezit verweven met de grootgrondeigenaren. Net als op meer plekken op de strandwal werd in het onderzoeksgebied zand afgegraven en het terrein ingericht voor tuinbouwkundige activiteiten. Deze afgraving vond relatief laat plaats, maar is als karakteristiek fenomeen in de duinstreek goed herkenbaar op deze plek. De aanwezigheid van de steilrand en vaarsloot is hierin bepalend. De historische hagenstructuur is kenmerkend voor de kleinschalige inrichting na de afgraving, ten behoeve van de tuinbouwkundige activiteiten. De ontsluiting langs de noordzijde is met name landschappelijk interessant.

Ten slotte resteren een aantal elementen, die dateren van vóór de afgraving en ontginning, namelijk het bos, het hakhoutstruweel en vermoedelijk de afwateringssloot langs het manegegebouw.

De vakantiewoning vertegenwoordigt een beperkte historische waarde. De locatie en ontsluiting is echter wel interessant en vergelijkbaar met die van bijvoorbeeld Villa De Bloemert: ontsloten vanaf de Raaphorstlaan, hoger gelegen en met uitzicht op een lager gelegen en open terrein.

Het erf van de manege, en de ontsluiting hiervan, heeft geen historische relevantie.

Het agrarisch karakter overheerst binnen het onderzoeksgebied, terwijl de gebieden aan weerszijden wel een landgoedkarakter kennen. Zichtassen spelen op deze locatie geen historische rol, wel de openheid van het gebied zelf en de overgang van de bosrijke strandwal naar de open strandvlakte.

De plek wordt gekenmerkt door een continuïteit van de ontwikkeling, waarbij het grondgebruik regelmatig veranderde. Hierdoor zijn grotere eenheden opgedeeld, zowel ruimtelijk als qua eigendom, en maakt het gebied een versnipperde en verrommelde indruk. De verbinding tussen de strandwal en de polder is verbroken door de komst van bebouwing en erfbeplanting op de terreinen ten zuidoosten van het onderzoeksgebied. Ook de verbinding van de vaarsloot met de Veenwatering is verbrokkeld.

Vanuit cultuurhistorie waardevolle elementen bij Raaphorstlaan 19d:

- Hakhoutstruweel
- Centrale vaarsloot
- Steilrand
- Beukenhagenstructuur

3.2. Complex Jachtopzichterswoning en erf

Het complex van de jachtopzichterswoning, agrarische woning, bijgebouwen en erf is als geheel een uitzonderlijk fenomeen in deze omgeving. Het complex kent een uitzonderlijke situering, buiten de reguliere lijn waarop de agrarische bedrijven zijn gevestigd. Het betreft een 20e eeuwse, planmatige ontwikkeling, geïnitieerd door één van de Wassenaarse buitenplaatseigenaren. De gebouwen hebben een centrale ligging in de polder gekregen ten opzichte van de te beheren gronden. Zowel de jacht, of het toezicht daarop, als het fokken van Lakenvelders kunnen worden gerelateerd aan de agrarische ontwikkeling van de regio cq. het fokprogramma van Lakenvelders in Nederland.

De verschillende gebouwen vormen een doorsnede van de typologische ontwikkeling van de agrarische bouwwijze in de 20e eeuw, waarbij onderscheid moet worden gemaakt in de meer uitzonderlijke dubbele jachtopzichterswoning en de andere, voor agrarische doeleinden gebouwde opstallen. Alle gebouwen verkeren thans in slechte staat en het erf is rommelig door ophoping van uiteenlopende rudimenten en afval. Op het oog zijn de woningen op het erf in zodanig slechte staat, dat thans het gebruik als woning niet meer mogelijk is.

Vanuit cultuurhistorie waardevolle elementen bij Raaphorstlaan 36-38:

- Kavelsloten
- Jachtopzichterswoning
- Complex van agrarische bebouwing en erf
- Oudere beplanting op het erf, zoals de eiken en paardekastanjes rondom de Jachtopzichterswoning, en de knotwilgen langs het toegangspad naar de Jachtopzichterswoning.

De agrarische bebouwing en erfbeplanting heeft met name cultuurhistorische waarde in relatie tot de configuratie van het gehele erf.

De roze stip geeft de beoogde locatie van de nieuw te bouwen beheerschuur voor Staatsbos-beheer weer.

4. CONCLUSIE

Kader

In het onderzoeksgebied bij Raaphorstlaan 19d, waar thans de manege is gevestigd, wordt beoogd nieuwbouw te plegen in de vorm van één of twee woningen. Dit biedt de kans om de rommelige situatie van de manege op te ruimen (o.a. verwijdering van hekken en meerdere provisorische opstallen), de ruimtelijke opbouw van het gebied meer helder te maken en de aan de manege gerelateerde verkeersactiviteiten en gebruiksdrake van paarden te laten afnemen. Hierbij zou 421 m² aan bebouwing worden gesloopt (waarvan 256 m² legale bebouwing betreft; de recreatiewoning en opstallen op de veldjes worden niet meegerekend).

In het tweede onderzoeksgebied in de Veenzijdse Polder wenst Staatsbosbeheer alle bouwwerken te slopen, met het doel het terrein te laten aansluiten op het omliggende weidevogelgebied (zoals de situatie vóór 1914 betrof), en in te richten als hakhoutperceel (inrichting ter nadere bepaling). Met de amovering van de drie woningen kan drie maal 650 m³ woonvolume worden gecompenseerd, plus 812 m² van de te verwijderen bedrijfsopstallen. Staatsbosbeheer is voornemens om een nieuwe beheerschuur van ca. 135 m² te bouwen in de rand van het bos aan de Veenwatering. Verkoop van de bebouwing levert Staatsbosbeheer bekostiging van zowel het slopen van de gebouwen en de bouw van een nieuwe, beter geëquiperde beheerschuur, als een financiële bijdrage voor eigen kas op.

Om in het kader van de 'ruimte voor ruimte'-regeling de bouw van nieuw volume in het buitengebied mogelijk te maken, alsmede om de handelingen van Staatsbosbeheer te bekostigen, zijn de ontwikkelingen van de twee terreinen beleidsmatig aan elkaar gekoppeld. Hierdoor is de nieuwbouw bij Raaphorstlaan 19d onlosmakelijk verbonden met de sloop van de panden bij Raaphorstlaan 36, 37 en 38 (inclusief sanering van de bedrijfsopstallen).

Afwegingen

- Met het staken van de activiteiten van de manege en het opruimen van de diverse opstallen wordt duidelijk kwaliteitswinst voor het gebied behaald.
- Nieuwbouw in dit gebied biedt kans de historische waardevolle relict en landschappelijke kwaliteiten te behouden en te versterken, waarbij recht wordt gedaan aan de openheid en het agrarisch karakter, de beukenhagen en het hakhoutstruweel worden behouden en onderhouden, en het beheer van landschapselementen en open veldjes kan worden zekergesteld.
- Het complex van Jachtopzichterswoning, agrarische opstallen en erf, dat vanaf 1914 is ontstaan, kent als geheel een zeker cultuurhistorisch belang. Behoud van deze waarde vergt forse investeringen (door Staatsbosbeheer) in het bouwkundig herstel van de opstallen en het opruimen van het erf. Bouwhistorisch of bouwkundig onderzoek is niet uitgevoerd. Door Staatsbosbeheer wordt het herstel van de situatie van vóór 1914 nagestreefd, waarbij activiteiten uit de polder worden geweerd om de ecologische waarden verder te ontwikkelen. Behoud van woon- of beheerfuncties op het perceel zijn vanuit dat perspectief ongewenst, en als zodanig door de gemeente Wassenaar niet opgenomen in het recente Bestemmingsplan Landelijk Gebied (wegbestemd).
- Cultuurhistorische waarden worden gewogen naar de gaafheid (authenticiteit) en zeldzaamheid van de elementen, met onderscheid van algemene historische waarden, ensemblewaarden, landschapsarchitectuurhistorische waarden, tuinhistorische waarden en gebruikshistorische waarden, conform de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek (2009). Gegevens over architectuurhistorische en bouwhistorische waarden ontbreken, zodat hierover geen uitsluitel bestaat en van een terughoudende opstelling uitgegaan moet worden (de mogelijkheid dat er waarden aanwezig zijn, kan niet worden uitgesloten). De bouwtechnische situatie is voor de beoordeling van de cultuurhistorische waarde niet relevant.

- Voor een compleet afwegingskader, dat ten grondslag dient te liggen aan de uiteindelijke beslissing over de sloop van de panden van Raaphorstlaan 36-38, zijn overige belangen, waaronder de ecologische, bouwtechnische, beheer-technische en financiële aspecten, eveneens aan de orde. Daarin vormen de cultuurhistorische aspecten één van de wegingsfactoren.

- Vanuit cultuurhistorie biedt de afbraak van het complex van de Jachtopzichterswoning geen winst. Doch door de beleidsmatige koppeling van de twee ontwikkelingen geeft het verdwijnen van cultuurhistorische elementen op de ene plek tegelijk winst in het andere gebied en op andere aspecten (de rommelige en verkeeraantrekkelijke functie van manege verdwijnt; de ecologische, verrommelde en financiële situatie verbetert).

- In de huidige filosofie omtrent de omgang met cultuurhistorisch erfgoed in Nederland wordt ruimte geboden aan ontwikkeling en aanpassing om zodoende een object of gebied bij de tijd en renderend te houden. Dit houdt in dat bij ontwikkelingen zoveel mogelijk wordt gestreeft naar versterking van de cultuurhistorische waarden én een passend, eigentijds en functioneel gebruik. Voor de invulling met een passend en renderend gebruik van het complex van de Jachtopzichterswoning en agrarische opstallen, alsmede het opknappen en onderhoud ervan, lijken weinig mogelijkheden aanwezig te zijn.

- Tevens wordt in de omgang met erfgoed de voorkeur gegeven aan het herkenbaar houden van de historische gelaagdheid. Het herkenbaar houden van geschiedenis op een plek heeft de voorkeur boven het uitwissen van sporen, indien dit niet strikt noodzakelijk is. Reconstructie van vroegere tijdslagen (en uitwissing van latere tijdslagen) is slechts dan aanbevelenswaardig wanneer sprake is van een grote verstoring van de cultuurhistorische kernwaarden.

Aanbevelingen vanuit cultuurhistorisch perspectief

Indien naar de cultuurhistorische aspecten van beide gebieden afzonderlijk wordt gekeken, gelden de volgende aanbevelingen:

Voor de omgeving van Raaphorstlaan 19d:

- behoud van de eenheid en openheid van het afzandingsgebied, waarbij de vaarsloot een centrale plek inneemt, de hagenstructuur herkenbaar blijft als perceelsscheiding en de steilrand onbeplant is.
- behoud van het hakhoutstruweel, als bosstrook.
- behoud van de afwateringssloot.

Wanneer behoud van enig element niet of niet geheel mogelijk blijkt, wordt aanbevolen de aantasting tot een minimum te beperken en/of in hoofdstructuur herkenbaar te houden.

Voor het complex in de Veenzijdse Polder:

- behoud van de kavelsloten.
- herkenbaar behoud van het complex van Jachtopzichterswoning, agrarische bebouwing en erf.

De elementen en structuren op beide locaties zijn van cultuurhistorisch belang, maar worden vooralsnog niet van zodanige gaafheid of zeldzaamheid geacht, dat er reden is voor aanwijzing als monument. Hoewel idealiter de jachtopzichterswoning en agrarische bebouwing behouden zouden worden, zijn in dit geval de plannen tot sloop in combinatie met de kwaliteitsverbetering op beide locaties voorstelbaar, temeer omdat invulling met een passend, eigentijds en functioneel gebruik hier niet voor de hand ligt.

Aanbevelingen

Behouden en versterken:

- Openheid van afzanding en ontginning
- Vaarsloot
- Afwateringssloot
- Beukenhagenstructuur
- Hakhoutstruweel en bomenrij

Passende transformatie:

1. Locatie vakantiewoning (bv. VILLA, ontsloten vanaf Raaphorstlaan, uitzicht over veldjes, voldoende bosrand)

2. Locatie manege (bv. WONING, huidige ontsluiting, agrarische sfeer)

Aanbevelingen

Behouden en versterken:

- Kavelsloten

Passende transformatie:

Opzichterswoning en erfbeplanting

Agrarische bebouwing en erfinrichting

Suggesties voor herontwikkeling

Het bos tussen de Raaphorstlaan en de afgezande veldjes biedt mogelijkheden voor een nadere invulling, met name de locatie van de vakantiewoning, met behoud van voldoende bosrand om het beeld van een contrasterende bosmassa te behouden. Op deze locatie kan nieuwbouw het karakter van een villa met bijgebouwen hebben, in principe niet beperkt in bouwvolume. De bouwlocatie kan ook dicht bij de Raaphorstlaan liggen, indien herontwikkeling ter plekke van de vakantiewoning onmogelijk is, maar mist dan de functionele en visuele relatie met de veldjes.

De locatie van de huidige manege biedt eveneens ruimte voor nieuwbouw, hoewel hier het beschikbare oppervlak tussen hakhoutstruweel, afwaterings-sloot en eigendomsgrens een beperkt bouwvolume toestaat. Eventueel kan worden gedacht aan een agrarisch karakter van de architectuur, aangezien daarmee zou worden aangesloten op de ligging op de geografische lijn waar oorspronkelijk de agrarische bedrijven zich bevonden.

Indien voor twee woningen wordt gekozen, kan de bosrand en hagenstructuur zoveel mogelijk intact worden gehouden.

In de lijn van ingezette ontwikkelingen en de daaruit te behalen kwaliteitsverbetering op beide locaties is integraal behoud van het complex van de Jacht-opzichterswoning en agrarische opstallen niet mogelijk. Om de geschiedenis niet geheel uit te wissen, zou gekozen kunnen worden om naar de te slopen panden een verwijzing te maken in de vorm van behoud van muurdelen en fundering. Ook zou de erfbeplanting, in de vorm van oude eiken, paardenkastanjes en knotwilgen, behouden kunnen worden.

Vanuit cultuurhistorie geredeneerd zou de nieuwe beheerschuur van Staatsbosbeheer bij voorkeur in of achter de lijn van historische bebouwing geplaatst worden. Dit is meer naar het noordwesten dan de nu beoogde locatie aan de Veenwatering, waar uiteraard de mogelijkheden afhankelijk zijn van eigendomssituaties en andere belangen.

BRONNEN

Literatuur

Baas, H., P. Jacobs, Leestekens van het landschap, 188 landschapselementen in kort bestek, Landschapsbeheer Nederland, 2005.

Bijhouwer, J.T.P., Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen, Heemschutserie, uitgegeven bij Allert de Lange, Amsterdam, 1946.

Blok, Eric, Birgit Lang, Villatuinen in Nederland 1900-1940, Amersfoort/Wageningen, 2008.

Blok, Eric, Stephan Hermens, Buitenplaatsen rond Den Haag; verleden, heden, toekomst, Vakgroep Tuin- en landschapsarchitectuur Landbouwniversiteit Wageningen, Wageningen, 1989.

Bookelman, J., C. Scheffer, MIP Wassenaar, 's-Gravenhage, 1994.

Bosch Slabbers landschapsarchitecten, Duin, Horst en Weide, Van Rijksbufferzone tot riopark, Den Haag, december 2007.

Brakel, Coen, Han Schouten, Cultuurhistorische landschapselementen in de Duin- en Bollenstreek, Samenwerkingsorgaan Holland Rijnland/Landschapsbeheer Zuid-Holland.

Brons + partners landschapsarchitecten, Landschapsontwikkelingsplan Duin Horst en Weide, De sleutel tot uitvoering; Inventarisatie en Analyse, Culemborg, november 2010.

Hendriks, Leo, Jan van der Hoeve, Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek, Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst, Den Haag, april 2009.

Hendriks, J.A., De ontginning van Nederland, Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 1999.

Laméris, M, E. Blok et al, Villa Maarheeze, De Motonic Groep en TasT, Den Haag/Hollandse Rading, 2008.

Lit, Robert van, et al., Buitenplaatsen in en om Den Haag, Kleine Monumenten Reeks, Waanders Uitgevers Zwolle, 1992.

Markus, W.C., C, van Wallenburg, Bodemkaart van Nederland, Schaal 1:50.000, Toelichting bij de kaartbladen 30 West en 30 Oost 's-Gravenhage, Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1982.

Meurs, P., M. Steenhuis, Regioprofielen cultuurhistorie Zuid-Holland, topgebied 4: Den Haag/Wassenaar, Urban Fabric & Steenhuis stedenbouw/landschap, Provincie Zuid-Holland, Den Haag, 2010.

Oldenburger-Ebbers, C.S., A.M. Backer en E. Blok, Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel West, Noord-Holland, Zuid-Holland, Uitgeverij De Hef publishers, Rotterdam, 1998.

Provincie Zuid-Holland, Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland, regio Duin- en Bollenstreek, kaartrapportage, Den Haag, juli 2002.

Rooijen, Maurits van, Rust en Vreugd, De nalatenschap van het Wassenaarse echtpaar Van Ommeren-de Voogt, Wassenaar, 1988.

SB4, Tuinhistorische analyse Johannahuis te Wassenaar, Wageningen, augustus 2006.

SB4, Waardering en toekomstvisie voor de tuin bij villa Maarheeze te Wassenaar, Wageningen, november 1998.

Scheffer, C., R. van Lit, M. Tigchelaar, Jong Monumentaal Wassenaar, Gemeente Wassenaar, 2002.

Scheffer, Carla, Robert van Lit, Boerenerfgoed, Het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar, TasT, Hollandsche Rading, 2006.

Stenvert, R. et al, Monumenten in Nederland, Zuid-Holland, Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers, Zeist/Zwolle, 2004.

Stöver, Jos, et al., Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland, Walburg Pers, Zutphen, 2000.

Vlam, A.W., De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige. In: Landbouwkundig Tijdschrift 61 (7), 1949.

Woud, A. van der, Het lege land, De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848, Amsterdam, 1987.

Websites

www.watwaswaar.nl

www.ahn.nl

www.bodemdata.nl

www.kich.nl

www.wassenaar.nl

Digitaal foto-archief Wassenaar (<http://195.242.171.17/Atlantis/?application=tha&database=thawassenaar&service=search&templatename=zoek.htm>)

maps.live.nl

maps.google.nl

www.freewebs.com/showbanded/dierenparkwassenaar.htm

www.geschiedenisvanzuidholland.nl

www.hollandrijnland.net

kunstschatten.mindbus.nl

www.archieven.nl

www.rkd.nl

**BUREAU VOOR HISTORISCHE
TUINEN, PARKEN EN LANDSCHAPPEN**

Costerweg 1 N

6702 AA Wageningen

Tel. 0317-424167

Fax. 0317-411752